

A Jurisprudential and Legal Analysis of the Validity of Ambiguous Dowry and Mechanisms for Resolving Its Uncertainty with Emphasis on Judicial Practice

Ahmad Behi¹ | Mohammad Mehryar²

1. PhD Student, Faculty of Law, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: behi92@chmail.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Faculty of Law, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: m.mehryar@urd.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 25 May 2025

Accepted: 26 July 2025

Available online 2

August 2025

Keywords:

Ambiguous Dowry (Mahriyeh-ye Mobham), Constructive Knowledge, Relative Ambiguity, Complete Ambiguity, Customary Implication.

ABSTRACT

One of the major challenges in the Iranian legal and jurisprudential system is the issue of ambiguous dowry, particularly in cases where the dowry is stipulated in general or undivided terms without clear specification in the marriage contract. The central question of this article is: assuming the validity of such a dowry, what criteria may be deemed legitimate for resolving ambiguity and determining a definite subject matter? Given the divergence of opinions among Imāmi jurists and contemporary legal scholars, as well as the inconsistency in judicial decisions, this issue carries both theoretical and practical significance. Employing a descriptive-analytical method, the article examines the jurisprudential and legal foundations supporting the validity of relatively ambiguous dowries. Drawing on contemporary fatwas, court rulings, and general legal principles, the study identifies and analyzes five key criteria for resolving such ambiguity: 1) Customary Implication, 2) reference to an average standard, 3) option of determination left to the husband, 4) mutual settlement, and 5) alignment with the social status of the wife. The findings indicate that Iranian legislation, inspired by Imāmi jurisprudence, does not consider relative ambiguity an impediment to the validity of the dowry—provided that the uncertainty is remediable through one of the aforementioned mechanisms. Accordingly, the interpretation of Article 1100 of the Civil Code should be restricted to cases of complete and irremediable ambiguity.

Cite this article: Behi, A.; Mehryar, M. (2026). A Jurisprudential and Legal Analysis of the Validity of Ambiguous Dowry and Mechanisms for Resolving Its Uncertainty with Emphasis on Judicial Practice. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 18(33), 333-368. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.7049.2068>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Dowry (*mahr*) constitutes one of the fundamental institutions of Islamic family law and occupies a significant place in the legal framework governing marriage in Iranian civil law. Within the structure of the marriage contract, *mahr* represents a financial right granted to the wife and symbolizes the husband's legal commitment toward her. In Imami jurisprudence and the Iranian Civil Code, the determination of *mahr* is generally considered an important contractual element that should be specified with sufficient clarity in order to avoid disputes between the spouses. Nevertheless, practical experience and judicial practice show that in many marriages contracts the dowry is expressed in terms that are not entirely precise or fully determined at the time of the contract. Such situations give rise to the issue commonly referred to as ambiguous dowry.

Ambiguity in dowry occurs when the subject matter of the *mahr* is not defined with complete clarity or when its determination is postponed or expressed in a vague form. The ambiguity may arise in various ways, such as when the dowry is described through general expressions, when its exact quantity or quality is not specified, or when its determination is delegated to one of the parties or a third person. This ambiguity may lead to legal uncertainty regarding the enforceability of the dowry clause and may ultimately result in disputes brought before courts.

From a legal perspective, the requirement of determinacy in contractual obligations is reflected in several provisions of the Iranian Civil Code, particularly Articles 1079 and 216, which emphasize that the subject matter of obligations must be known and determinable. At first glance, these provisions appear to suggest that ambiguity in the subject matter of dowry may invalidate the dowry clause. However, the jurisprudence of Imamiyya presents a more nuanced approach. Many jurists have recognized that in certain contracts, partial knowledge or general awareness of the subject

matter may be sufficient, provided that the uncertainty can later be removed and the subject matter can ultimately be determined.

This interaction between statutory rules and juristic principles has created a complex legal debate regarding the validity of ambiguous dowry. In particular, an important distinction has emerged between *absolute ambiguity*, in which the subject matter cannot be determined at all, and *relative ambiguity*, in which the subject matter is not fully specified but remains capable of determination through recognized legal mechanisms. The lack of a clear and consistent approach to this distinction has contributed to divergent interpretations among legal scholars and inconsistent rulings within judicial practice.

Accordingly, the central question addressed in this study is whether ambiguous dowry — especially in cases of relative ambiguity — can be regarded as legally valid. Furthermore, the study seeks to identify the legal and jurisprudential mechanisms through which such ambiguity may be resolved. By examining the interaction between juristic principles, statutory provisions, and judicial decisions, this research aims to clarify the legal status of ambiguous dowry and propose a coherent framework for addressing ambiguity in marriage contracts.

Method

This research adopts a descriptive-analytical approach and is based primarily on library research. The study relies on a systematic examination of classical and contemporary sources of Imami jurisprudence, legal doctrine, statutory provisions of the Iranian Civil Code, and relevant judicial decisions. Through this method, the research attempts to analyze both the theoretical foundations and the practical application of rules concerning ambiguous dowry.

The first stage of the research involves clarifying the conceptual framework of the discussion. Key concepts such as absolute ambiguity, relative ambiguity, determinability of the subject matter, partial knowledge (*‘ilm ijmālī*), and *mahr ul-mithl* are defined and examined in light of both juristic literature and legal doctrine. Particular attention is given to the conditions under which ambiguity may affect the validity of contractual obligations.

In the second stage, the study analyzes the relevant legal provisions governing dowry in Iranian civil law, including Articles 1079, 1089, 1090, and 1100 of the Civil Code. These provisions are interpreted in relation to broader contractual principles such as certainty, determinability, and the requirement of knowledge of the subject matter.

The third stage of the research focuses on the examination of jurisprudential opinions within Imami fiqh. By analyzing the views of prominent jurists regarding the role of knowledge and determinacy in contracts, the study explores whether general knowledge of the subject matter may suffice for the validity of dowry.

Finally, the research investigates judicial practice by reviewing selected court decisions involving ambiguous dowry. This analysis helps reveal how courts have interpreted legal provisions and applied jurisprudential principles in practice, particularly when faced with disputes concerning the validity or determination of dowry.

Through this multi-layered analytical approach, the study aims to bridge the gap between theoretical jurisprudence, statutory interpretation, and practical judicial application.

Findings

The results of the research demonstrate that the legal status of ambiguous dowry depends primarily on the type and degree of ambiguity involved. A fundamental distinction must therefore be made between absolute ambiguity and relative ambiguity, as each produces different legal consequences.

Absolute Ambiguity occurs when the subject matter of the dowry is described in such vague terms that it cannot be identified or determined at all. In such circumstances, the dowry clause lacks the essential requirement of determinacy and therefore cannot be considered legally valid. The absence of any reliable mechanism for determining the subject matter makes it impossible to enforce the obligation. However, the invalidity of the dowry clause does not affect the validity of the marriage contract itself. According to both jurisprudential principles and the provisions of Iranian civil law, the

marriage remains valid and the wife may become entitled to *mahr ul-mithl*, which is determined according to her social status and customary standards.

Relative Ambiguity, on the other hand, refers to situations in which the dowry is not fully specified but remains capable of determination through recognized legal or customary mechanisms. In such cases, the ambiguity does not necessarily invalidate the dowry clause. Instead, the uncertainty may be resolved by reference to established criteria.

The research identifies several mechanisms through which relative ambiguity can be resolved. One of the most important mechanisms is custom, which plays a significant role in determining the typical form and value of dowry within a particular social context. Courts may rely on customary standards to clarify the intended meaning of the dowry clause.

Another mechanism involves the mutual agreement of the parties, either at the time of the contract or subsequently, to determine the exact subject matter of the dowry. In some cases, the determination may also be delegated to the husband, the wife, or a third party, provided that such delegation does not lead to arbitrary or unfair outcomes.

Furthermore, consideration of the social status and circumstances of the wife may serve as an additional criterion in determining the appropriate dowry where ambiguity exists. This approach is closely related to the concept of *mahr ul-mithl* and reflects the broader objective of protecting the financial rights of the wife.

The analysis of jurisprudential sources indicates that many Imami jurists accept general or partial knowledge of the subject matter as sufficient for the validity of dowry, provided that the subject matter remains determinable. This perspective supports the view that relative ambiguity should not automatically invalidate the dowry clause.

However, the review of judicial decisions reveals that courts have not always clearly distinguished between absolute and relative ambiguity. In some cases, courts have declared the dowry clause invalid without sufficiently examining whether the ambiguity could

be resolved through available mechanisms. This inconsistency suggests the need for a more precise interpretive framework.

Conclusion

The findings of this study lead to the conclusion that the validity of ambiguous dowry should be assessed based on the possibility of determining the subject matter. Where ambiguity is absolute and the subject matter cannot be determined, the dowry clause must be considered void due to the lack of determinacy required by contract law. Nevertheless, the marriage contract itself remains valid and the wife's financial rights may be preserved through the application of *mahr ul-mithl*.

In contrast, when ambiguity is relative and the subject matter remains capable of determination, the dowry should be considered legally valid. In such cases, mechanisms such as custom, mutual agreement, delegated determination, and consideration of the wife's social status provide practical means for resolving uncertainty. This approach is consistent with the principles of Imami jurisprudence and aligns with the broader objectives of fairness and legal stability in family law.

Adopting a clear distinction between absolute and relative ambiguity can significantly improve judicial consistency and reduce disputes concerning dowry. Moreover, interpreting the relevant provisions of the Iranian Civil Code in harmony with jurisprudential principles allows the legal system to address ambiguity in a balanced and practical manner. Ultimately, recognizing the validity of relatively ambiguous dowry contributes to protecting the financial rights of spouses while preserving the stability of marriage contracts.

Keywords: Ambiguous Dowry, Absolute Ambiguity, Relative Ambiguity, Determinability, Partial Knowledge, Custom, Mahr ul-Mithl, Iranian Civil Code, Imami Jurisprudence, Judicial Practice.

Authors' Contributions

Both authors contributed equally to the conceptualization, analysis, and writing of the manuscript. All authors reviewed and approved the final version.

Data Availability Statement

No new data were created or analyzed in this study. All sources are cited in the references.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to all scholars and researchers whose works have contributed to the enrichment of this research.

Ethical Considerations

The authors have adhered to principles of academic integrity, accurate citation of sources, and avoidance of plagiarism, data fabrication, and any form of research misconduct.

Funding

This research received no specific financial support from funding agencies in the public, commercial, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest regarding the publication of this article.

Declaration on the Use of AI Tools in the Writing Process

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this article.

تحلیل فقهی و حقوقی صحت سنجی مهریه مبهم و راهکارهای رفع ابهام آن با تأکید بر رویه قضایی

احمد بهی^۱ | محمد مهریار^۲

۱. دانشجوی دکتری، دانشکده حقوق، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: behi92@chmail.ir
۲. نویسنده مسئول، استادیار، دانشکده حقوق، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: m.mehryar@urd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱ کلیدواژه‌ها: مهریه مبهم، علم اجمالی، ابهام تام، ابهام نسبی، انصراف عرفی.	یکی از چالش‌های مهم در نظام فقهی و حقوقی ایران، مسئله «مهریه مبهم» است، به‌ویژه در مواردی که مهریه با اوصاف کلی یا مشاعی و بدون تعیین دقیق در عقد نکاح ذکر می‌شود. پرسش اصلی مقاله حاضر آن است که در فرض صحت چنین مهریه‌ای، چه معیارهایی می‌توانند برای رفع ابهام و تعیین مصداق معتبر در نظر گرفته شوند. با توجه به اختلاف دیدگاه‌ها میان فقیهان امامیه و حقوق‌دانان معاصر، و همچنین تعدد آرا در رویه قضایی، این موضوع از حیث نظری و کاربردی اهمیت مضاعف دارد. مقاله با روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی مبانی فقهی و حقوقی صحت مهریه مبهم نسبی پرداخته و با استناد به فتاوی فقه‌های معاصر، آرای محاکم، و اصول حقوقی، پنج معیار مهم برای رفع ابهام از مهریه مبهم را معرفی و تحلیل می‌کند: (۱) انصراف عرفی، (۲) تعیین سطح متوسط، (۳) تخییر زوج، (۴) مصالحه و (۵) تناسب با شئون زوج. یافته‌ها نشان می‌دهد که قانون‌گذار ایران، با اقتباس از فقه امامیه، ابهام نسبی را مانع صحت مهریه نمی‌داند، مشروط بر آن‌که ابهام از طریق یکی از این معیارها رفع‌پذیر باشد. بدین ترتیب، تفسیر ماده ۱۱۰۰ ق.م.باید محدود به ابهام تام گردد.

استناد: بهی، احمد؛ مهریار، محمد. (۱۴۰۵). تحلیل فقهی و حقوقی صحت سنجی مهریه مبهم و راهکارهای رفع ابهام آن با تأکید بر رویه قضایی. آموزه‌های فقه مدنی، ۱۸ (۳۳)، ۳۶۸-۳۳۳.
<https://doi.org/10.30513/cjd.2025.7049.2068>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

مهریه مبهم به عنوان یکی از ارکان اساسی عقد نکاح در فقه اسلامی و حقوق ایران، تعهدی مالی است که زوج به منظور ایفای حقوق زوجه بر عهده می‌گیرد. ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی ایران تأکید دارد که مهریه باید به گونه‌ای معلوم باشد که جهالت طرفین رفع شود. این الزام، ریشه در قاعده کلی ماده ۲۱۶ قانون مدنی دارد که بر لزوم رفع ابهام از مورد معامله، جز در مواردی که علم اجمالی کافی است، تصریح می‌کند. با این حال، تفاوت ماهیت عقود معاوضی و غیرمعاوضی، نظیر نکاح، و همچنین تساهل ذاتی در قراردادهای مسامحی، پرسش‌هایی را درباره میزان علم لازم به مهریه و تأثیر ابهام نسبی بر صحت آن مطرح ساخته است.

ابهام در مهریه ممکن است به صورت مطلق (جهل تام) یا نسبی (علم اجمالی همراه با ابهام در جزئیات) بروز کند. در مواردی که مهریه به عنوان درصدی مشاع از ملکی تعیین می‌شود که در زمان عقد موجود نیست و اوصاف کمی و کیفی آن مشخص نشده، این پرسش مطرح می‌شود که آیا چنین مهری صحیح و لازم‌الوفاء است؟ آیا علم اجمالی به جنس مهریه (مانند خانه یا زمین) برای رفع غرر و جهالت کافی است، یا تعیین دقیق اوصاف آن ضروری است؟ ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی، مهریه مجهول را باطل و موجب استحقاق مهرالمثل می‌داند، اما تفسیر این ماده در خصوص ابهام نسبی محل اختلاف فقها و حقوقدانان است. برخی علم اجمالی را کافی دانسته و ابهام جزئی را مانع صحت نمی‌دانند، در حالی که دیگران حتی ابهام نسبی را مخل صحت می‌شمارند.

اهمیت این موضوع از آن روست که مهریه نه تنها ضامن حقوق مالی زوجه است، بلکه در رویه قضایی ایران نیز چالش‌هایی را در تعیین مصداق آن ایجاد کرده است. برای مثال، در مواردی که مهریه به صورت «سه دانگ از خانه‌ای که زوج در آینده خریداری می‌کند» تعیین شده، دادگاه‌ها با دشواری‌هایی در شناسایی اوصاف دقیق مهریه مواجه شده‌اند. این پژوهش با هدف تبیین مبانی فقهی و حقوقی صحت مهریه مبهم و ارائه سازوکارهای عملی برای رفع ابهام، به این پرسش اصلی پاسخ

می‌دهد: در فرض صحت مهریه مبهم، بر اساس چه معیارهایی می‌توان ابهام را رفع و مصداق آن را تعیین کرد؟

موضوع مهریه مبهم در فقه امامیه و حقوق ایران از دیرباز مورد توجه پژوهشگران بوده و آثار متعددی به بررسی ابعاد آن پرداخته‌اند. مقاله «جریان قاعده نفی غرر در مهریه عقد دائم از منظر فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران» از جمله پژوهش‌های اخیر است که با تحلیل قاعده نفی غرر، به بررسی صحت مهریه مبهم پرداخته است (لطفی، الهامی و پوراسکندری، ۱۴۰۳). این مقاله، با نقد پژوهش‌های پیشین نظیر «علم به مهریه؛ یک قید و چندین چالش» (ارژنگ و علی‌زاده، ۱۴۰۲) و «تأملی در مهریه غرری با رویکردی به شرط عندالاستطاعه» (آقای بجستانی و روحانی مقدم، ۱۳۹۶، ص ۳۲۳)، تلاش کرده تا نواقص آن‌ها را برطرف کند. با این حال، این پژوهش برخلاف پژوهش حاضر اساساً به معیارهای رفع ابهام از مهریه مبهم بر فرض صحت مهریه مطابق قول مشهور فقیهان و رویه غالب محاکم نپرداخته است. مضافاً به اینکه در این پژوهش اخیر توجه لازم به دیدگاه‌های فقیهان معاصر نشده است و بیشتر استدلال‌ات مبتنی بر نظرات قدما بنا نهاده شده است. همچنین که در برخی از این آثار، مانند مقاله «جریان قاعده نفی غرر در مهریه عقد دائم از منظر فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران» (لطفی، الهامی و پوراسکندری، ۱۴۰۳)، راهکارهایی نظیر تعیین فرد متوسط را به دلیل فقدان ضابطه مشخص، غیرعملی دانسته‌اند. این در حالی است که روایات فقهی و فتاوی مراجع معاصر، معیارهایی عملی مانند انصراف عرفی و تعیین سطح متوسط را به عنوان راهکار عملی در خصوص رفع ابهام به عنوان حکم شرعی قلمداد نموده‌اند. مضافاً به اینکه با توجه به اتفاق نظر فقها و حقوقدانان مبنی بر اینکه تنها مبنای معتبر در تعیین مصداق مهرالمثل، تمسک به انصراف عرفی و تعیین فرد متوسط است، پذیرفتن این معیار در مقام تعیین مهرالمثل و در عین حال بی‌ضابطه دانستن آن در مقام تعیین مهرالمسمی مبهم، مستلزم تناقضی آشکار و غیرقابل توجیه است. همان‌طور که در هیچ‌یک از این مقالات اشاره‌ای به رویه قضایی و نقد آن در مقام عمل مطرح نشده است.

این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، با تحلیل

دیدگاه‌های فقهی و حقوقی، معیارهای پیشنهادی برای رفع ابهام (نظیر انصراف عرفی، تعیین سطح متوسط و مصالحه) را تبیین می‌کند. در نهایت، با ارائه پیشنهادهایی برای رویه قضایی، به دنبال تقویت چارچوب‌های حقوقی در این حوزه است.

۱. مفهوم‌شناسی مهریه مبهم

مهریه در فقه اسلامی و حقوق ایران، تعهدی مالی است که زوج در جریان عقد نکاح به زوجه اعطا می‌کند یا متعهد به پرداخت آن می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص ۳۵۷۷). چنان‌که ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی به صراحت بیان می‌دارد که «به مجرد عقد، زن مالک مهر می‌شود». با وجود آنکه ماده ۱۰۸۰ قانون مدنی تعیین میزان مهر را منوط به توافق طرفین دانسته، اما اصل الزام مرد به پرداخت مهر، حکمی قانونی و غیرقابل اسقاط است. بر این اساس، حتی اگر زوجین در عقد نسبت به مهریه سکوت کنند یا توافق نمایند که زن مستحق مهر نباشد، این تکلیف از زوج ساقط نمی‌شود؛ موضوعی که حقوقدانان نیز بر آن تأکید کرده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۳۱). افزون بر این، مطابق ماده ۱۰۸۷ قانون مدنی، چنانچه پیش از تعیین مهر معین، رابطه زناشویی بین طرفین برقرار شود، زن مستحق مهرالمثل خواهد بود.

۱-۱. مفهوم مهریه مبهم

اصطلاح «مهر مبهم» ترکیبی است از دو واژه «مهر» به عنوان عوض مالی عقد نکاح، و «مبهم» به معنای فاقد وضوح و شفافیت (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۷۷۷۶۰). بر این اساس، مهر مبهم به مهری اطلاق می‌شود که حدود، مقدار یا اوصاف آن به صورت دقیق مشخص نشده و دچار نوعی جهالت یا عدم قطعیت است. در این نوع مهر، مصداق دقیق مورد توافق روشن نیست و امکان شناسایی عینی و دقیق آن وجود ندارد. به عنوان نمونه، چنانچه مهریه زوجه «سه دانگ از منزلی که زوج در آینده خریداری خواهد کرد» تعیین شود، این مهریه با ابهاماتی از قبیل مکان ملک، مساحت، تعداد اتاق‌ها یا ویژگی‌های عرفی و اقتصادی دیگر مواجه خواهد بود که موجب بروز اختلاف و بی‌اعتباری آن در برخی شرایط می‌شود.

از نظر زبان‌شناختی، واژه «مبهم» مترادف با «مجهول» دانسته شده (عمید، ۱۳۶۹،

ج ۲، ص ۱۷۴۹) و در نتیجه، «مهر مبهم» را می‌توان معادل با «مهر مجهول» تلقی کرد. این مفهوم در حقوق ایران نیز بازتاب یافته است. ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «مهر باید تا حدی که رفع جهالت از آن بشود، معلوم باشد»، که ناظر به ضرورت تعیین‌پذیری مهریه برای اعتبار عقد نکاح است. همچنین، ماده ۲۱۶ قانون مدنی تأکید می‌کند که «مورد معامله باید مبهم نباشد، مگر در موارد خاص که علم اجمالی کافی است». گرچه این ماده در حوزه معاملات تنظیم شده، اما به دلیل وحدت ملاک، به سایر عقود از جمله نکاح نیز تسری می‌یابد (امامی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۳۸۱). در ماده ۲۱۶ قانون مدنی، گرچه واژه «مبهم» در تقابل با «علم» به کار رفته، اما تقابل دقیق‌تر آن «جهل» است. به نظر می‌رسد قانون‌گذار با به کارگیری اصطلاح «ابهام» قصد داشته بر بُعد عملی نداشتن علم تأکید کند؛ یعنی مواردی که جهالت قابل رفع نیست، در حکم ابهام تلقی می‌شود.

در فقه امامیه، این اصل مورد اتفاق است که مهریه، هرچند رکن اصلی عقد نکاح محسوب نمی‌شود (مغویه، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۳۴۲)، باید از شرایط عمومی صحت معاملات، به‌ویژه معلوم و معین بودن موضوع آن، برخوردار باشد (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۴، ص ۴۳۴؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۳۰).

۲-۱. انواع مهریه مبهم

ذکر نکردن مهر یا حتی شرط بر عدم آن در عقد نکاح، موجب بطلان عقد نمی‌شود، بلکه حسب مورد، موجب استحقاق زن به مهر المثل (در صورت همبستر شدن) یا مهر المتعه (در صورت عدم هم بستر شدن و جدایی با طلاق) و یا سقوط مهر خواهد بود. چنان‌که ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی نیز بر آن تصریح دارد. بنابراین، تعیین مهر در حدی که موجب رفع ابهام و جهالت گردد، کفایت می‌کند و نیازی به دقت معاوضات مالی ندارد (ظاهری، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۶۷). با این وجود می‌توان میان انواع مهریه مبهم قائل به تفکیک شد و میان حکم دو گونه مهریه مبهم مطلق و نسبی تمایز قائل شد.

۳-۱. مهریه مبهم مطلق (تام)

مهریه مبهم مطلق به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن هیچ‌گونه اطلاعات

مشخصی از ماهیت، مقدار، جنس یا ویژگی‌های مهریه ارائه نشده باشد؛ به گونه‌ای که امکان تعیین مصداق آن به کلی منتفی است. برای نمونه، اگر مهر صرفاً «تعدادی سکه» یا «یک شیء» بدون ذکر کمیت و کیفیت آن تعیین شود، این مصداق ابهام مطلق است. بر اساس ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی، هرگاه مهرالمسمی مجهول باشد، مهر تعیین شده باطل است. هرچند قانون‌گذار در این ماده، به صراحت از استحقاق مهرالمثل سخنی به میان نیاورده است، اما با توجه به مبانی فقه امامیه و با جمع میان مواد قانون مدنی، از جمله مواد ۱۰۸۷، ۱۰۹۹ و ۱۱۰۰، می‌توان نتیجه گرفت که در فرض بطلان مهرالمسمی، چنانچه بین زوجین نزدیکی واقع شده باشد، زوجه مستحق مهرالمثل خواهد بود. این قاعده، مبتنی بر دیدگاه مشهور فقیهان امامیه است که معتقدند هرگاه مهریه به گونه‌ای مبهم تعیین شود که نتوان جهالت آن را شناسایی یا تقویم کرد، شرط مهر باطل است، اما اصل عقد نکاح صحیح باقی می‌ماند و زن با تحقق نزدیکی، مستحق دریافت مهرالمثل خواهد داشت (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۶۹). ایشان تأکید کرده‌اند که ابهام کامل در مهر، به دلیل غیرقابل تقویم بودن آن، موجب بطلان آن است و در نتیجه، به جای آن مهرالمثل ثابت می‌شود (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ص ۴۱۹). تعبیر از جهل در مهریه به گونه‌ای که امکان شناسایی یا تعیین مصداق آن به خودی خود وجود نداشته باشد، در کلمات فقیهان امامیه ناظر بر جهل مطلق است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۸، ص ۱۷۴).

۴-۱. مهریه مبهم نسبی

مهریه مبهم نسبی به نوعی از مهر اطلاق می‌شود که اگرچه اصل مال موضوع مهر و جنس آن مشخص شده است، اما بخشی از اوصاف، مقادیر یا ویژگی‌های آن به گونه‌ای معین نشده که در لحظه عقد امکان ارزیابی کامل و دقیق آن فراهم باشد. با این حال، این ابهام در حدی نیست که موجب جهل تام یا غیرقابل تقویم بودن مهر گردد؛ بلکه قابلیت رفع از طریق عرف، قرائن یا تعیین مصداق با رجوع به حد وسط را دارد. این مفهوم در فقه امامیه ذیل عنوان «مهر مجهول از برخی جهات» شناخته می‌شود (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۸۸).

درک دقیق مفهوم مهریه مبهم و تمایز بین ابهام مطلق و نسبی، مبنای تحلیل

صحت مهریه و تعیین تکلیف آن در فقه و حقوق است. ابهام مطلق به دلیل جهل تام، به بطلان مهریه منجر می‌شود، اما ابهام نسبی با توجه به امکان رفع آن از طریق عرف یا قرائن، می‌تواند به صحت مهریه منتهی شود. این تمایز، نه تنها در فقه امامیه بلکه در رویه قضایی ایران نیز نقش تعیین‌کننده‌ای دارد و چارچوبی برای حل اختلافات حقوقی فراهم می‌آورد.

۲. دیدگاه‌های فقهی و حقوقی در مورد مهریه مبهم نسبی

براساس دیدگاه اجماعی فقیهان امامیه، مهریه مبهم و مجهول مطلق صحیح نبوده و در صورت ذکر آن در عقد ازدواج، مهر باطل و در صورت نزدیکی، مهرالمثل برای زوجه مستقر می‌گردد (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۱۹). ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی بر لزوم تعیین مهر به میزانی که موجب رفع جهالت گردد، تأکید دارد. همچنین، ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی در فرض مجهول بودن مهر المسمی، حکم به استحقاق مهرالمثل داده است؛ هرچند قید «در صورت وقوع نزدیکی» در متن ماده نیامده است. این قید با توجه به مبانی فقه امامیه و در پرتو سایر مقررات قانون مدنی قابل استنباط است. با این حال، در موضوع ابهام نسبی در مهریه که مشخصات کمی یا کیفی مال موضوع مهر دقیقاً روشن نیست، هم در میان فقیهان امامیه و هم در میان حقوقدانان اختلاف است. به طور مثال، در موردی که مهریه به صورت سهم مشاعی از مالی که هنوز موجود نشده یا اوصاف آن به روشنی معین نگردیده، تعیین می‌شود، این مسئله با توجه به اختلاف در رویه قضایی منجر به صدور آرای قضایی متفاوت شده است. در این بخش، نظرات فقهی و تحلیل‌های حقوقی مرتبط با اعتبار مهریه‌های دارای ابهام نسبی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. دیدگاه‌های فقهی در خصوص مهریه مبهم نسبی

در فقه امامیه، دو دیدگاه اصلی درباره لزوم تعیین اوصاف مهریه وجود دارد: دیدگاه مشهور که علم اجمالی را برای صحت مهریه کافی می‌داند، و دیدگاه اقلیت که بر لزوم تعیین دقیق اوصاف تأکید دارد.

۱-۱-۲. دیدگاه قائلان به لزوم ذکر جمیع اوصاف مهر

مطابق نظر این دسته از فقیهان، تعیین دقیق اوصاف مهریه مورد تأکید قرار گرفته است و ابهام نسبی را نیز موجب بطلان مهرالمسمی و رجوع به مهرالمثل دانسته‌اند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۹۵؛ فاضل مقداد، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۱۰؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۳۴۳؛ فاضل اصفهانی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۴۰۵). برخی از فقیهان معاصر نیز بیان داشته‌اند در مواردی که مال مورد مهر، مانند خودرو یا سکه، به طور کلی ذکر شده و نوع، مدل یا ویژگی‌های آن معین نگردیده باشد، مهریه به دلیل ابهام در مصداق، فاقد اعتبار بوده و زن تنها مستحق مهرالمثل می‌باشد (صافی، گنجینه استفتانات قضایی، سؤال ۸۰۶۸). مبنای این دیدگاه آن است که جهل به مهر، ملازم با عدم قابلیت اجرایی آن است؛ زیرا اگر نتوان مورد مهر را به گونه‌ای مشخص کرد که قابلیت تسلیم داشته باشد، مهر از نظر فقهی معتبر نخواهد بود (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۳۸۴). همچنین برخی دیگر در جایی که مهریه مبهم نسبی دارای مصادیق متعددی باشد که در جامعه تفاوت قیمتی فاحشی داشته باشد، مهر را باطل و مهرالمثل را متعین می‌دانند (سبحانی، استفتانات قضایی، سؤال ۸۱۶۹). مطابق این دیدگاه، تعیین صحت یا بطلان مهر مجهول، بستگی به میزان ابهام و امکان تعیین مصداق آن دارد.

با این حال، ذکر این نکته ضروری است که برخی دیگر از فقیهان امامیه، هرچند به صورت کلی با مهریه مبهم مخالف‌اند، اما بر پایه برخی روایات معتبر و مستندات تعبیدی، در خصوص سه مورد مشخص یعنی خانه، باغ و خادم، از این قاعده کلی عدول کرده و قائل به صحت مهر شده‌اند. تعیین مهریه مبهم نسبی با در نظر گرفتن حد وسط از آن نوع، به عنوان مصداق صورت می‌گیرد (طوسی، ۱۴۰۰، ص ۴۷۳؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۰۶؛ کیدری، ۱۴۱۶، ص ۴۲۴). این فتاوا بر اساس روایاتی مانند روایت علی بن ابی حمزه (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۸۳) است که در فرض عدم تعیین دقیق، زن مستحق خانه، باغ یا خادمی با وصف متوسط خواهد بود. همان‌طور که خواهد آمد، بسیاری از فقیهان از این روایت تعبد محض را استنباط ننموده‌اند و این موارد را قابل تسری به سایر مصادیق نیز دانسته‌اند.

۲-۱-۲. دیدگاه موافقین: کفایت علم اجمالی

بر اساس دیدگاه مشهور فقهی معاصر، شرط صحت مهریه، ذکر تمامی ویژگی‌های کمی و کیفی آن نیست، بلکه علم اجمالی به ماهیت مهریه که موجب رفع جهالت شود، کفایت می‌کند (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۷۴؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۳۴۱؛ اراکی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۲۱؛ سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۹۰). بر این اساس، فقها مشاهده عینی مهریه یا تعیین آن از طریق اشاره یا وصف کلی را - حتی در صورت عدم آگاهی از جزئیات دقیق - برای تحقق علم اجمالی و رفع ابهام کافی دانسته‌اند (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷، ص ۴۰۴؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۱۹). این دیدگاه، با توجه به ماهیت غیرمعاوضی عقد نکاح و تساهل ذاتی در عقود مسامحی، ابهام نسبی را مانع صحت مهریه نمی‌داند. استفتائات متعددی از مراجع معاصر درباره مهریه‌ای که به درصد مشاع از ملکی غیرموجود و بدون اوصاف مشخص تعلق گرفته، صحت آن را تأیید کرده‌اند (امام خمینی (ره)، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۸۱؛ گلپایگانی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۶۴). اگرچه همان‌طور که در ادامه خواهد آمد، معیارهای فقیهان امامیه برای رفع ابهام از مهریه مبهم نسبی با یکدیگر متفاوت است و برخی به ادله تعبدی و برخی دیگر با سایر معیارهای موجود، فتاوی مختلف در خصوص رفع ابهام از مهریه مبهم نسبی داده‌اند.

۲-۲. دیدگاه‌های حقوقی در خصوص مهریه مبهم نسبی

ابهام در تعیین مهریه ممکن است به دو صورت «ابهام مطلق» یا «ابهام نسبی» بروز یابد و در نتیجه، منجر به مجهول بودن مهرالمسمی گردد. بر اساس ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی، در صورتی که مهر به طور کامل مجهول باشد، زن مستحق دریافت مهرالمثل خواهد بود. قدر متیقن از این حکم، مربوط به مواردی است که مهریه با ابهام مطلق و جهل کامل مواجه است. برای نمونه، اگر مهریه به صورت «مقداری سکه» تعیین شود بدون آنکه تعداد، نوع یا عیار آن مشخص گردد، این مورد مصداق بارز ابهام مطلق است.

با این حال، پرسش اصلی آن است که آیا در مواردی که مهریه با ابهام نسبی یا علم اجمالی مواجه است، نیز ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی جاری می‌شود و به تبع آن، مهرالمثل مستقر می‌گردد؟ یا اینکه در چنین مواردی، وجود علم اجمالی برای

صحت و نفوذ مهر کافی تلقی می‌شود؟ برای مثال، در حالتی که مهریه، زمینی کشاورزی تعیین شده باشد اما متراژ دقیق آن برای زوجه مشخص نباشد، آیا چنین ابهامی مخل صحت عقد مهریه است یا خیر؟

اهمیت این بحث با توجه به ماده ۲۱۶ قانون مدنی افزایش می‌یابد. این ماده تصریح می‌کند که: «مورد معامله باید مبهم نباشد، مگر در موارد خاصه که علم اجمالی به آن کافی است.» بنابراین، این سؤال مطرح می‌شود که آیا علم اجمالی به موضوع مهریه، از مصادیق استثنای مندرج در ذیل ماده ۲۱۶ محسوب می‌شود و در نتیجه، ابهام نسبی مانع صحت مهر نیست؟ یا آنکه در زمره مقررات صدر ماده بوده و ابهام مذکور موجب خلل در اعتبار مهر خواهد بود؟

این ابهام در مواردی که زوج در زمان عقد، مالکیت فعلی بر مورد مهریه ندارد نیز تشدید می‌شود؛ نظیر حالتی که مهریه، سه دانگ از منزلی قرار داده شود که زوج وعده خرید آن در آینده را داده است. در چنین فرضی، پرسش‌هایی از حیث امکان تملیک، قابلیت تسلیم و نفوذ تعهد زوج نسبت به مالی که هنوز موجود یا متعلق به وی نیست، مطرح می‌گردد و نیازمند تحلیل دقیق‌تر حقوقی است.

۲-۱. دیدگاه موافقین: کفایت علم اجمالی

شرط معلوم بودن مهر، اگرچه مطابق ماده ۱۰۷۹ از شرایط صحت مهریه محسوب می‌شود، لیکن لزومی به معلوم بودن بالفعل آن در زمان انعقاد عقد نیست. کافی است مهر به صورت بالقوه قابل تعیین و مشخص باشد تا شرط صحت مهریه محقق گردد. این دیدگاه در میان حقوقدانان به صراحت مورد تأیید واقع شده است. این دسته از حقوقدانان بر عدم ضرورت معلوم بودن کامل مهر در زمان انعقاد نکاح تأکید کرده‌اند (لنگرودی، ۱۳۹۱، ج ۵، ص ۳۵۷۷). برخی دیگر معتقدند که قابلیت تعیین مقدار، جنس و اوصاف مهر برای رفع جهل و پیشگیری از غرر کافی است؛ حتی اگر مهر در زمان انعقاد به طور کامل معین نشده باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ص ۶۷۷). این دیدگاه از طریق استقرای قراردادهایی که قانون‌گذار علم اجمالی را در آن‌ها کافی دانسته، مانند ضمان و جعالة، مورد تحلیل قرار گرفته تا معیار و ملاک قراردادهایی که علم اجمالی در آن‌ها کفایت می‌کند، شناسایی شود. این دسته از طریق تحلیل و تعمیم

این موارد به این نتیجه رسیده‌اند که در قراردادهایی که بر پایه مسامحه، ارفاق یا احسان شکل گرفته‌اند یا اقتضای موضوع آن‌ها پذیرش درجه‌ای از احتمال توسط طرفین را ایجاب می‌کند، علم اجمالی برای صحت عقد کافی است. این اصل در قراردادهایی نظیر ضمان، جعاله، بیمه، مشارکت‌ها، صلح و عقود رایگان نیز قابل اعمال است. بر این اساس، رویه قضایی و دکترین حقوقی می‌توانند با استناد به این قاعده، موارد خاص را شناسایی و تبیین کنند (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۸۵).

علاوه بر این، مواد ۱۰۸۹ و ۱۰۹۰ قانون مدنی نیز مؤید این دیدگاه هستند. بر اساس این مواد، تعیین مهرالمسمی می‌تواند به زوج، زوجه یا شخص ثالث واگذار شود. این واگذاری، آزادی عمل در تعیین میزان مهر را به شخص ثالث اعطا می‌کند، با این قید که در صورت واگذاری به زوجه، وی نمی‌تواند بیش از مهرالمثل تعیین کند. این امر دلالت بر آن دارد که عقد نکاح حتی در صورت وجود ابهام نسبی در مهریه، صحیح تلقی می‌شود، به‌ویژه در مواردی که عقد منعقد شده اما مهر هنوز توسط شخص ثالث تعیین نشده است.

با توجه به اینکه علم تفصیلی به مهریه در زمان عقد از شرایط صحت آن نیست و با عنایت به ماهیت احسانی عقد نکاح و قول مشهور فقیهان که ابهام نسبی در مهریه را مانع بطلان مهرالمسمی نمی‌دانند، می‌توان نتیجه گرفت که مهریه مبهم موضوع ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی باید به مهریه‌ای با ابهام مطلق تفسیر شود. در موارد ابهام نسبی، تعیین مصداق مهریه باید با توجه به عرف، اوضاع و احوال صورت گیرد، مشابه آنچه در تعیین مهرالمثل اعمال می‌شود.

پذیرش این دیدگاه در میان حقوقدانان باعث شده که رویه قضایی ایران عمدتاً بر اساس آن آرای خود را صادر کند. به عنوان مثال، در پرونده‌ای در شعبه ۲۶۴ دادگاه عمومی حقوقی تهران (رای شماره ۶۱۵، ۱۳۹۴/۰۵/۲۱)، زوجه تقاضای تعیین مهرالمثل کرد، اما دادگاه با استدلال اینکه مهریه یک جلد قرآن کریم، دارای مالیت و قابل تملک است، دعوی را رد کرد. این رأی در شعبه ۶۰ دادگاه تجدیدنظر تهران (دادنامه ۹۴۰۹۹۸۰۲۱۶۴۰۰۰۲۱۶۴/۰۹/۱۵) تأیید شد، زیرا با قانون و موازین شرعی مغایرتی نداشت. در پرونده کلاس ۹۳۰۹۹۸۰۲۱۷۲۰۰۵۷۲ شعبه ۲۷۲ دادگاه خانواده تهران،

زوجه با مهریه «یک جام آینه و شمعدان و یازده شاخه گل رز» که دارای ابهام نسبی در ارزش و جنس بود، تقاضای تعیین مهرالمثل کرد. دادگاه در دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۲۱۷۲۰۱۲۵۳ با استدلال اینکه مهریه مذکور دارای مالیت بوده و مورد توافق طرفین قرار گرفته، دعوی را رد کرد. این رأی در شعبه ۲ دادگاه تجدیدنظر تهران (دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۰۲۱۷۰۵/۱۰/۰۸/۱۳۹۳) تأیید شد، زیرا با موازین شرعی و قانونی مطابقت داشت و ابهام نسبی مهریه، مانع اعتبار مهرالمسمی نشد. با وجود تنوع قیمت آینه و شمعدان و ابهام در جنس و ارزش گل رز، دادگاه‌ها به دلیل نسبی بودن این ابهامات، مهرالمسمی را معتبر دانسته و از تعیین مهرالمثل خودداری کردند.

در پرونده‌ای دیگر در شعبه ۲۷۲ دادگاه تهران (دادنامه ۹۲/۴۳۴/۰۲/۱۳۹۲)، زوج تقاضای طلاق کرد و دادگاه اجرای طلاق را منوط به پرداخت مهریه شامل «هزینه سفر حج» دانست که به حج عمره تفسیر شد. زوجه با استناد به اینکه مقصود، حج تمتع بوده، تجدیدنظرخواهی کرد. شعبه ۲۴ دادگاه تجدیدنظر تهران (دادنامه ۹۲/۸۲۴/۰۹/۲۷/۱۳۹۲) اما دیوان عالی کشور (دادنامه ۹۲۰۹۹۷۰۹۰۶۸۰۱۳۳۹) رأی بدوی را تأیید کرد، با استناد به نظر کارشناسی سازمان حج و زیارت، مهریه را به حج تمتع اصلاح و رأی را تأیید نمود. با وجود ابهام نسبی در تعیین مصداق «سفر حج»، قضات در مراحل مختلف دادرسی این ابهام را مشمول ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی ندانسته و مهرالمسمی را معتبر شناختند، هرچند در تعیین مصداق آن اختلاف نظر داشتند.

۲-۲-۲. دیدگاه مخالفین: لزوم تعیین دقیق اوصاف

در برابر دیدگاه نخست که علم اجمالی به مهریه را برای رفع جهالت و صحت مهر کافی می‌داند، برخی از حقوقدانان با استناد به مواد ۲۱۶، ۱۱۰۰ و ۱۰۷۹ قانون مدنی، بر این باورند که ابهام نسبی در مهریه، حتی در صورت همراهی با علم اجمالی، نمی‌تواند به صورت مطلق و در همه موارد مجاز دانسته شود. به ویژه در مواردی که ماهیت و اوصاف مورد مهر به گونه‌ای است که امکان تعیین دقیق آن در زمان عقد وجود ندارد، مهریه باطل بوده و زن مستحق مهرالمثل خواهد بود (طاهری، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۸۹). برای نمونه، اگر خانه‌ای بدون تعیین مساحت، محل و مشاهده طرفین به عنوان مهر تعیین شود، چنین مهریه‌ای فاقد شرایط صحت بوده و نمی‌تواند

معتبر تلقی گردد؛ چراکه پیشنهاد تعیین مصداق به صورت عرفی یا متوسط، فاقد ضابطه مشخص و قابلیت اجرای دقیق است (لطفی، الهامی و پوراسکندری، ۱۴۰۳).

در تأیید این نظر، در رویه قضایی نیز نمونه‌هایی وجود دارد که بیانگر عدم پذیرش مهریه‌های مبهم و غیرقابل تعیین است. پرونده‌ای در شعبه هشتم دادگاه خانواده همدان (رأی ۱۳۹۳/۱۲/۲۴)، زوج تقاضای طلاق کرد و مهریه «یک دست آینه و شمعدان» تعیین شد. وکیل زوجه به دلیل ابهام مهریه تجدیدنظرخواهی کرد. شعبه هشتم تجدیدنظر همدان (دادنامه ۹۴۰۹۹۷۸۱۱۶۸۰۴۶۲، ۱۳۹۴/۰۵/۰۴) با استناد به مواد ۱۰۷۸، ۱۰۷۹ و ۲۷۹ قانون مدنی، مهریه را معتبر دانست و آن را به آینه و شمعدان معمولی بازار تفسیر کرد. اما شعبه ۴۱ دیوان عالی کشور (دادنامه ۹۳۰۹۹۸۸۱۱۰۸۰۱۰۳۳، ۱۳۹۴/۰۸/۱۱) این استدلال را رد کرد. دیوان عالی کشور با وارد دانستن فرجام‌خواهی، رأی تجدیدنظر را نقض نموده و تصریح کرده است که ماده ۲۷۹ در معاملات مثلی کاربرد دارد و در اموال قیمی مانند آینه و شمعدان، ابهام منجر به بطلان مهریه می‌شود. به بیان دیگر، مطابق این استدلال، ابهام تنها در مورد تعهدات مثلی مانند گندم و برنج جاری است و در مورد مهریه‌هایی با ماهیت قیمی، مانند آینه و شمعدان یا منزل، بدون تعیین اوصاف و قیمت، جهالت مانع صحت مهر خواهد بود. بر این اساس، مهریه مذکور باطل اعلام شده و حکم به تعیین مهرالمثل صادر شده است.

این رأی مؤید آن است که از منظر این شعبه دیوان عالی، ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی، رفع جهالت در مهر را مستلزم علم تفصیلی یا تعیین اوصاف و ارزش عرفی دانسته و علم اجمالی صرف کفایت نمی‌کند. این رویکرد با تفسیر سخت‌گیرانه ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی سازگار است، که مهریه مجهول را باطل می‌شمارد.

به عنوان ارزیابی نظرات مطرح شده باید گفت، در موضوعاتی مانند مهر مبهم نسبی که با دو برداشت مختلف در رویه قضایی مواجه هستیم - یعنی از یک سو دیدگاه غالب مبنی بر صحت مهر دارای ابهام نسبی و از سوی دیگر نظر اقلیتی از قضات مبنی بر بطلان مهر مبهم حتی در صورت امکان رفع ابهام عرفی - می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم «مجهول بودن» مذکور در ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی دارای اجمال

است؛ زیرا مشخص نیست که آیا قانون‌گذار صرفاً «ابهام تام» را موجب بطلان دانسته، یا هر نوع ابهام (اعم از تام و نسبی) را در بر می‌گیرد.

در چنین فرضی، به موجب اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی، مرجع تفسیر، فتاوی معتبر فقهی خواهد بود. نظر به اینکه قانون مدنی ایران، به ویژه در مباحث خانواده، عمدتاً مبتنی بر دیدگاه مشهور فقهای امامیه تدوین شده است، و رویه تقنینی نیز نشان‌دهنده تمایل قانون‌گذار به تبعیت از فتاوی مشهور است، باید مفهوم «مجهول بودن مهر» را در راستای همین مبنا تفسیر نمود. در نتیجه، ابهام مؤثر در بطلان مهر، صرفاً ناظر به «ابهام مطلق یا تام» است؛ نه ابهام نسبی که با مراجعه به عرف، شأن طرفین و قرائن موجود قابل رفع باشد.

مطابق نظر مشهور فقهای امامیه، منظور از «مهر مجهول»، مهری است که دچار ابهام تام باشد، به گونه‌ای که امکان تعیین مصداق آن حتی با مراجعه به عرف یا شرایط طرفین وجود نداشته باشد. در مقابل، ابهام نسبی که با استفاده از معیارهای عرفی قابل رفع باشد، موجب بطلان مهر نیست. این تفسیر فقهی، به دلیل هماهنگی با ساختار قانون‌گذاری مدنی ایران، می‌تواند به عنوان مبنای معتبر تفسیر ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی قرار گیرد.

رویه قضایی نیز در موارد متعدد، همین دیدگاه را اتخاذ کرده است. در پرونده شماره ۹۴۰۹۹۷۰۹۰۷۹۹۰۰۱۹۷ مورخ ۱۱/۰۸/۱۳۹۴، دیوان عالی کشور رأی دادگاه بدوی و تجدیدنظر را که مهر «۱۴ شاخه گل» را معتبر می‌دانستند نقض کرد، به این دلیل که نوع و ارزش گل مشخص نشده و دادگاه باید ابتدا وضعیت مهر را روشن می‌ساخت و در صورت لزوم، مهرالمثل تعیین می‌کرد. اما پس از تحقیق و مراجعه به عرف، شعبه ۱۶ دادگاه تجدیدنظر خراسان رضوی در رأی شماره ۹۴۰۹۹۷۵۱۳۳۶۰۱۶۸۰ مورخ ۲۱/۱۰/۱۳۹۴، با تعیین نوع گل (۱۴ شاخه گل رز معمولی) و تأیید مالیت سایر اقلام مهریه (قرآن، حافظ، آینه و شمعدان)، اصل مهر را معتبر دانست. این رأی در دیوان عالی کشور به شماره ۹۲۰۹۹۸۵۱۱۳۵۰۲۵۹۱ مورخ ۰۹/۰۴/۱۳۹۵ تأیید شد و دیوان اعلام کرد که ابهام در نوع گل، خللی به صحت مهر وارد نمی‌کند.

در پرونده دیگری با موضوع مهریه «یک باب خانه» در نکاح موقت، دادگاه تجدیدنظر رأی دادگاه بدوی مبنی بر اثبات زوجیت را به علت ابهام در مهریه نقض کرد. اما دیوان عالی کشور به موجب رأی شماره ۲۵۳۱۷/۴۰۰۰۶۳۹۰۰۰ مورخ ۱۳۹۰/۰۴/۱۲، این تصمیم را مردود دانست و اعلام کرد که صرف عدم تعیین مشخصات دقیق خانه، موجب بطلان مهر نیست؛ زیرا مهر اعلام شده مورد توافق طرفین بوده و با مراجعه به عرف، می‌توان خانه‌ای متناسب با شأن زوج تعیین کرد. دادگاه تجدیدنظر نیز در رأی نهایی، با پذیرش این تحلیل، مهر را معتبر شناخت.

این رویه‌ها نشان می‌دهد که دادگاه‌ها در عمل، میان ابهام تام (که منجر به بطلان مهر می‌شود) و ابهام نسبی (که با مراجعه به عرف و شأن طرفین قابل رفع است) تمایز قائل شده‌اند. در نتیجه، مفاد ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی نباید به گونه‌ای تفسیر شود که شامل هر نوع ابهام گردد، بلکه باید محدود به مواردی باشد که جهل به اصل مهر تعلق گرفته و غیرقابل رفع باشد. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که هم مبانی فقهی، هم ساختار قانون‌گذاری مدنی ایران و هم رویه قضایی مستقر، همگی از صحت مهر دارای ابهام نسبی پشتیبانی می‌کنند؛ مشروط بر اینکه این ابهام با عرف یا شرایط طرفین قابل رفع باشد و موجب جهالت تام نسبت به موضوع مهر نشود. در برابر دیدگاه نخست که علم اجمالی به مهریه را برای رفع جهالت و صحت مهر کافی می‌داند، برخی از حقوق‌دانان با استناد به مواد ۲۱۶، ۱۱۰۰ و ۱۰۷۹ قانون مدنی، بر این باورند که ابهام نسبی در مهریه، حتی در صورت همراهی با علم اجمالی، نمی‌تواند به صورت مطلق و در همه موارد مجاز دانسته شود. به ویژه در مواردی که ماهیت و اوصاف مورد مهر به گونه‌ای است که امکان تعیین دقیق آن در زمان عقد وجود ندارد، مهریه باطل بوده و زن مستحق مهرالمثل خواهد بود (طاهری، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۸۹). برای نمونه، اگر خانه‌ای بدون تعیین مساحت، محل و مشاهده طرفین به عنوان مهر تعیین شود، چنین مهریه‌ای فاقد شرایط صحت بوده و نمی‌تواند معتبر تلقی گردد؛ چراکه پیشنهاد تعیین مصداق به صورت عرفی یا متوسط، فاقد ضابطه مشخص و قابلیت اجرای دقیق است (لطفی، الهامی و پوراسکندری، ۱۴۰۳).

در تأیید این نظر، در رویه قضایی نیز نمونه‌هایی وجود دارد که بیانگر عدم

پذیرش مهریه‌های مبهم و غیرقابل تعیین است. پرونده‌ای در شعبه هشتم دادگاه خانواده همدان (رأی ۱۳۹۳/۱۲/۲۴)، زوج تقاضای طلاق کرد و مهریه «یک دست آینه و شمعدان» تعیین شد. وکیل زوجه به دلیل ابهام مهریه تجدیدنظرخواهی کرد. شعبه هشتم تجدیدنظر همدان (دادنامه ۹۴۰۹۹۷۸۱۱۶۸۰۰۴۶۲، ۱۳۹۴/۰۵/۰۴) با استناد به مواد ۱۰۷۸، ۱۰۷۹ و ۲۷۹ قانون مدنی، مهریه را معتبر دانست و آن را به آینه و شمعدان معمولی بازار تفسیر کرد. اما شعبه ۴۱ دیوان عالی کشور (دادنامه ۹۳۰۹۹۸۸۱۱۰۸۰۱۰۳۳، ۱۳۹۴/۰۸/۱۱) این استدلال را رد کرد. دیوان عالی کشور با وارد دانستن فرجام‌خواهی، رأی تجدیدنظر را نقض نموده و تصریح کرده است که ماده ۲۷۹ در معاملات مثلی کاربرد دارد و در اموال قیمی مانند آینه و شمعدان، ابهام منجر به بطلان مهریه می‌شود. به بیان دیگر، مطابق این استدلال، ابهام تنها در مورد تعهدات مثلی مانند گندم و برنج جاری است و در مورد مهریه‌هایی با ماهیت قیمی، مانند آینه و شمعدان یا منزل، بدون تعیین اوصاف و قیمت، جهالت مانع صحت مهر خواهد بود. بر این اساس، مهریه مذکور باطل اعلام شده و حکم به تعیین مهرالمثل صادر شده است.

این رأی مؤید آن است که از منظر این شعبه دیوان عالی، ماده ۱۰۷۹ قانون مدنی، رفع جهالت در مهر را مستلزم علم تفصیلی یا تعیین اوصاف و ارزش عرفی دانسته و علم اجمالی صرف کفایت نمی‌کند. این رویکرد با تفسیر سخت‌گیرانه ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی سازگار است، که مهریه مجهول را باطل می‌شمارد.

به عنوان ارزیابی نظرات مطرح شده باید گفت، در موضوعاتی مانند مهر مبهم نسبی که با دو برداشت مختلف در رویه قضایی مواجه هستیم - یعنی از یک سو دیدگاه غالب مبنی بر صحت مهر دارای ابهام نسبی و از سوی دیگر نظر اقلیتی از قضات مبنی بر بطلان مهر مبهم حتی در صورت امکان رفع ابهام عرفی - می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم «مجهول بودن» مذکور در ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی دارای اجمال است؛ زیرا مشخص نیست که آیا قانون‌گذار صرفاً «ابهام تام» را موجب بطلان دانسته، یا هر نوع ابهام (اعم از تام و نسبی) را در بر می‌گیرد.

در چنین فرضی، به موجب اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۳ قانون آیین دادرسی

مدنی، مرجع تفسیر، فتاوی معتبر فقهی خواهد بود. نظر به اینکه قانون مدنی ایران، به ویژه در مباحث خانواده، عمدتاً مبتنی بر دیدگاه مشهور فقهای امامیه تدوین شده است، و رویه تقنینی نیز نشان‌دهنده تمایل قانون‌گذار به تبعیت از فتاوی مشهور است، باید مفهوم «مجهول بودن مهر» را در راستای همین مبنا تفسیر نمود. در نتیجه، ابهام مؤثر در بطلان مهر، صرفاً ناظر به «ابهام مطلق یا تام» است؛ نه ابهام نسبی که با مراجعه به عرف، شأن طرفین و قرائن موجود قابل رفع باشد.

مطابق نظر مشهور فقهای امامیه، منظور از «مهر مجهول»، مهری است که دچار ابهام تام باشد، به گونه‌ای که امکان تعیین مصداق آن حتی با مراجعه به عرف یا شرایط طرفین وجود نداشته باشد. در مقابل، ابهام نسبی که با استفاده از معیارهای عرفی قابل رفع باشد، موجب بطلان مهر نیست. این تفسیر فقهی، به دلیل هماهنگی با ساختار قانون‌گذاری مدنی ایران، می‌تواند به عنوان مبنای معتبر تفسیر ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی قرار گیرد.

رویه قضایی نیز در موارد متعدد، همین دیدگاه را اتخاذ کرده است. در پرونده شماره ۹۴۰۹۹۷۰۹۰۷۹۹۰۰۱۹۷ مورخ ۱۱/۰۸/۱۳۹۴، دیوان عالی کشور رأی دادگاه بدوی و تجدیدنظر را که مهر «۱۴ شاخه گل» را معتبر می‌دانستند نقض کرد، به این دلیل که نوع و ارزش گل مشخص نشده و دادگاه باید ابتدا وضعیت مهر را روشن می‌ساخت و در صورت لزوم، مهرالمثل تعیین می‌کرد. اما پس از تحقیق و مراجعه به عرف، شعبه ۱۶ دادگاه تجدیدنظر خراسان رضوی در رأی شماره ۹۴۰۹۹۷۵۱۳۳۶۰۱۶۸۰ مورخ ۲۱/۱۰/۱۳۹۴، با تعیین نوع گل (۱۴ شاخه گل رز معمولی) و تأیید مالیت سایر اقلام مهریه (قرآن، حافظ، آینه و شمعدان)، اصل مهر را معتبر دانست. این رأی در دیوان عالی کشور به شماره ۹۲۰۹۹۸۵۱۱۳۵۰۲۵۹۱ مورخ ۰۹/۰۴/۱۳۹۵ تأیید شد و دیوان اعلام کرد که ابهام در نوع گل، خللی به صحت مهر وارد نمی‌کند.

در پرونده دیگری با موضوع مهریه «یک باب خانه» در نکاح موقت، دادگاه تجدیدنظر رأی دادگاه بدوی مبنی بر اثبات زوجیت را به علت ابهام در مهریه نقض کرد. اما دیوان عالی کشور به موجب رأی شماره ۴۰۰۰۶۳۹۰۰۰۰۲۵۳۱۷ مورخ

۱۴۰۰/۰۴/۱۲، این تصمیم را مردود دانست و اعلام کرد که صرف عدم تعیین مشخصات دقیق خانه، موجب بطلان مهر نیست؛ زیرا مهر اعلام شده مورد توافق طرفین بوده و با مراجعه به عرف، می توان خانه ای متناسب با شأن زوج تعیین کرد. دادگاه تجدیدنظر نیز در رأی نهایی، با پذیرش این تحلیل، مهر را معتبر شناخت. این رویه ها نشان می دهد که دادگاه ها در عمل، میان ابهام تام (که منجر به بطلان مهر می شود) و ابهام نسبی (که با مراجعه به عرف و شأن طرفین قابل رفع است) تمایز قائل شده اند. در نتیجه، مفاد ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی نباید به گونه ای تفسیر شود که شامل هر نوع ابهام گردد، بلکه باید محدود به مواردی باشد که جهل به اصل مهر تعلق گرفته و غیر قابل رفع باشد. بر این اساس، می توان نتیجه گرفت که هم مبانی فقهی، هم ساختار قانون گذاری مدنی ایران و هم رویه قضایی مستقر، همگی از صحت مهر دارای ابهام نسبی پشتیبانی می کنند؛ مشروط بر اینکه این ابهام با عرف یا شرایط طرفین قابل رفع باشد و موجب جهالت تام نسبت به موضوع مهر نشود.

۳. معیارهای رفع ابهام از مهریه مبهم

با توجه به تأیید صحت مهریه مبهم نسبی بر اساس دیدگاه مشهور فقهای امامیه و اکثریت حقوقدانان ایرانی و رویه غالب قضایی، پرسش اساسی این است که در صورت ابهام نسبی در اوصاف مهریه، مانند تعیین درصدی مشاع از ملکی غیرموجود بدون ذکر جزئیات کمی و کیفی، چگونه می توان مصداق آن را مشخص کرد؟ به عبارت دیگر، زوج بر اساس چه معیارهایی باید تعهدی را که در سند نکاح پذیرفته، ایفا کند تا ذمه او بری شود؟ این مسئله در فقه و حقوق ایران، به ویژه در رویه قضایی، چالش هایی ایجاد کرده است، زیرا فقدان اوصاف دقیق مهریه می تواند به اختلافات حقوقی منجر شود. در این بخش، پنج معیار تلفیقی برای رفع ابهام از مهریه مبهم پیشنهاد می شود که از روایات فقهی، فتاوی مراجع و اصول حقوقی استخراج شده و با تحلیل رویه قضایی تقویت شده اند.

۳-۱. معیار انصراف عرفی

در مواجهه با مهریه هایی که اوصاف کمی و کیفی آن ها به روشنی در عقد ذکر نشده، معیار تعیین کننده در اعتبار یا بطلان چنین مهرهایی، «انصراف عرفی» است.

مقصود از انصراف عرفی آن است که اگر عرف، با توجه به قرائنی چون وضعیت مالی زوج، شأن خانوادگی زوج، زمان و مکان عقد و سایر شرایط، بتواند مصداقی متعارف برای مورد مهر تعیین کند، مهریه فاقد ابهام تلقی شده و صحیح خواهد بود (سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۹۱). این معیار در فتاوی فقهای متأخر نیز به رسمیت شناخته شده است. به موجب این فتاوی، در مواردی که مثلاً «سکه طلا» یا «خانه» بدون توصیف تعیین می‌شود، اگر در زمان عقد، نوعی خاص از آن رایج بوده باشد، انصراف عرفی به آن تعلق می‌گیرد و مهر معتبر خواهد بود (موسوی اردبیلی، گنجینه استفتانات قضایی، سؤال ۸۴۵۹ و ۸۰۶۷).

این رویکرد، همسو با ماده ۲۱۶ قانون مدنی است که علم اجمالی را در «موارد خاصه» کافی دانسته است. بسیاری از حقوقدانان با توسعه مفهومی این ماده، عرف را به مثابه ضابطه‌ای برای تعیین این موارد خاص تلقی کرده‌اند (امامی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۱۴؛ شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۳۱۶). بر این اساس، هرگاه عقد بر مبنای تسامح طرفین یا ضرورت‌های اجتماعی منعقد شده باشد، علم اجمالی عرفی به موضوع معامله کافی خواهد بود. نمونه‌ای از این وضعیت را می‌توان در قراردادهایی چون بیع با ثمن شناور یا به نرخ روز بازار یافت که در آن‌ها نیز علم تفصیلی وجود ندارد، ولی عرف تعیین ثمن را ممکن می‌سازد.

در رویه قضایی نیز چنین رویکردی مورد حمایت قرار گرفته است. برای مثال، در نظریه نشست کمیسیون قضایی دادگستری بجنورد (۱۳۸۲/۰۱/۱۰) تصریح شده که در فرض تعیین مهر به صورت تعداد مشخص سکه طلا، بدون تعیین نوع آن، سکه رایج تمام بهار آزادی در زمان عقد، معیار خواهد بود. این مصداق، به روشنی بیانگر اعتبار انصراف عرفی در تشخیص مصداق مهر است.

با این حال، چنانچه عرف در تشخیص مصداق، به سبب گستردگی گزینه‌ها یا فقدان قرائن کافی ناتوان باشد (مانند تعیین سه دانگ از ملکی که زوج در آینده خواهد خرید)، مهریه با ابهام مواجه شده و اعتبار آن محل تردید خواهد بود. در چنین مواردی، با توجه به اصولی چون اصل صحت و وفای به عهد به جای جایگزینی مهرالمثل (بنا بر مبنای بطلان مهریه در فرض ابهام)، می‌توان معیارهای

دیگری را به منظور پرهیز از بطلان مهریه ارائه داد. یکی از نکات قابل استناد در پاسخ به مخالفان این است که عمده استدلال ایشان علیه پذیرش انصراف عرفی، فقدان ضابطه مندی و دقت عرف در تعیین مصادیق است. با این حال، همین منتقدان - همسو با اجماع فقها و حقوقدانان - در تعیین مهرالمثل، مراجعه به عرف و قرائن خارجی را تنها راهکار معتبر و قابل اتکا می‌دانند. این موضع، به وضوح حاکی از نوعی ناهمخوانی در استدلال و برخورد دوگانه با کاربرد عرف در مقام اثبات و تعیین است.

۳-۲. معیار تعیین سطح متوسط مهرالمسمی

در مواردی که امکان تعیین مورد مهر از طریق انصراف عرفی وجود نداشته باشد، معیار دوم که در فقه امامیه و ادله روایی جایگاه روشنی دارد، رجوع به حد وسط متعارف در عرف است. این معیار، که مبتنی بر موازن عقلایی و عرفی در تحلیل مصادیق است، از دیرباز مورد تأکید فقهای امامیه بوده و در آثار فقهای متقدم و متأخر به صراحت یا التزام انعکاس یافته است (خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۸۰؛ سبزواری، بی تا، ص ۵۶۴؛ تبریزی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۳۵۳). قاعده مزبور، ناظر به فرضی است که مهر تعیین شده در عقد، فاقد توصیف کمی و کیفی باشد و عرف نیز در ارائه مصداق مشخص دچار ابهام باشد. در چنین حالتی، با استناد به روایات متعدد، عرف به سطح متوسط از مصادیق متعارف در جامعه مراجعه می‌کند و آن را به عنوان معیار تعیین مهر محسوب می‌دارد (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۲۸۳). برخی از فقیهان با استناد به روایات، این معیار را تنها راه تعیین مصداق مهریه مبهم دانسته‌اند (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۹۰). بسیاری از فقیهان این معیار را تنها در مواردی که روایات واصله از ائمه معصومین (ع) در خصوص آن موارد ذکر شده است اختصاص داده‌اند و نسبت به سایر موارد قائل به تعدی از موارد منصوصه نگشته‌اند (طوسی، ۱۴۰۰، ص ۴۷۳؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۰۶؛ کیدری، ۱۴۱۶، ص ۴۲۴). این موارد مذکور در روایت عبارت است از خانه، باغ و خادم (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۲۸۳). اما بسیاری دیگر از فقیهان متأخر قائل به تعدی از موارد منصوصه گشته‌اند و در سایر مواردی که با ابهام نسبی نیز مواجهیم، حد وسط از مورد ابهام را متعین دانسته‌اند (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۴، ص ۴۴۲؛

خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۳۸۸؛ بهجت، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۴۱. این دسته از فقیهان روایات وارد شده در این مجال را تعبد محض قلمداد ننموده‌اند و این دسته از روایات را مطابق قواعد در نظر گرفته‌اند (شیری زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۲۲، ص ۶۸۹۵).

در مقام تعیین دقیق‌تر «حد وسط عرفی» به عنوان معیار تشخیص مورد مهر در فرض اجمال و فقدان انصراف عرفی، برخی از فقیهان معاصر تلاش کرده‌اند تا ضوابطی عینی و قابل ارجاع را برای اعمال این معیار ارائه دهند. این ضوابط که مبتنی بر ترکیب ملاک‌های عرفی و شخصی است، می‌تواند در فرآیند تفسیر قضایی و ارزیابی‌های عملی راهگشا و کارآمد باشد. دو ضابطه مهم در این زمینه قابل تبیین و تحلیل است:

۱. ضابطه میانگین قیمت‌ها:

بر اساس این معیار، حد وسط مورد نظر در عرف، نه به صورت ذهنی یا تفسیری، بلکه بر مبنای میانگین قیمت‌های واقعی رایج در بازار تعیین می‌شود. بدین معنا که اگر مهر مورد نظر، مالی باشد که در بازار دارای طیف مشخصی از قیمت‌هاست - مانند خودرو، سکه یا آپارتمان - حد وسط عرفی آن، برآیند قیمتی بین افراد متعارف آن نوع از مال محسوب می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴، ج ۴، ص ۴۱).

۲. ضابطه وضعیت مالی زوج:

ضابطه دوم، که در آرای فقهی برخی دیگر از مراجع معاصر جایگاه برجسته‌ای دارد، بر ملاحظه اوضاع مالی زوج تأکید می‌ورزد. مطابق این دیدگاه، تعیین حد وسط صرفاً بر پایه میانگین قیمت بازار کافی نیست، بلکه لازم است توان مالی، شأن اجتماعی و وضعیت اقتصادی زوج نیز در ارزیابی عرفی مورد لحاظ قرار گیرد (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۸۹). به بیان دیگر، معیار حد وسط یک مفهوم ایستا و مطلق نیست، بلکه نسبی و وابسته به شرایط فردی زوج است. بدین ترتیب، اگرچه در بازار ممکن است طیفی از قیمت‌ها برای یک نوع خاص از مال متعارف باشد، اما عرف در ارزیابی مهر متناسب، نه فقط به قیمت میانگین، بلکه به سطح معیشتی و استطاعت مرد نیز توجه می‌کند.

۳-۳. معیار تخییر زوج در پرداخت مصادیق موجود

در نظام فقهی و حقوقی، در مواردی که موضوع مورد تعهد - از جمله مهریه - به طور مطلق و بدون تعیین مشخصات کمی و کیفی معین شده باشد و انصراف عرفی نیز نسبت به یکی از مصادیق خاص احراز نگردد، یکی از ملاک‌های معتبر برای تعیین مصداق، تخییر متعهد در ایفای تعهد است. بر این اساس، معیار سوم برای تشخیص مورد مهر در فرض اجمال و ابهام، «تخییر زوج در انتخاب یکی از مصادیق متعارف» است. مطابق این دیدگاه که از استظهار عرفی اطلاق تبعیت می‌کند و مستند به اصول مسلم فقه امامیه نیز هست، زوج مخیر است از میان مصادیق متعارف و رایج متعلق تعهد، یکی از مصادیق را که حتی در کف دامنۀ قیمتی و اوصاف متعارف قرار دارد، انتخاب و ایفای تعهد کند.

این نظریه که از سوی برخی از مراجع معاصر تقویت شده است، بر مبنای اصل اطلاق و قاعدۀ تسلیط تحلیل می‌گردد. مطابق مبنای یادشده، هرگاه متعلق مهر به صورت مطلق ذکر شود و عرف نیز بر اساس همان اطلاق، تعیین خاصی را مفروض نداشته باشد، طبیعت مال مورد توافق، بر تمامی مصادیق آن منطبق است و در نتیجه، زوج حق دارد هر یک از آن مصادیق را انتخاب نماید (تبریزی، گنجینۀ استفتانات، سؤال ۸۰۶۸). در این فرض، اگر مرد ارزان‌ترین مصداق عرفی (اقل افراد متعارف) را برای پرداخت برگزیند، به تکلیف خود عمل کرده و ذمۀ او بری خواهد شد. در چنین مواردی حکم به طبیعت مطلق تعلق یافته و در نتیجه، هر مصداقی که بر آن طبیعت صدق کند - حتی در پایین‌ترین مرتبۀ متعارف - کفایت می‌کند، مگر آنکه عرف انصراف به مصداق خاصی داشته باشد یا اطلاق با قرینه‌ای همراه باشد که موجب تخصیص شود (شبیری زنجان، ۱۴۱۹، ج ۲۲، ص ۶۸۸). البته لازم به ذکر است برخی از فقیهان معیار تخییر زوج در تعیین مهرالمسمی مبهم را در فرض تعدد حد متوسط مهرالمسمی در نظر گرفته‌اند (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۱۴۰). به این معنا که معیار در طول معیار دوم و نه در عرض آن در نظر گرفته می‌شود.

این مبنا نه تنها در نظریه‌های فقهی مورد حمایت قرار گرفته، بلکه در رویه قضایی نیز انعکاس یافته است. به عنوان نمونه، در نظریه‌های مشورتی اداره کل حقوقی قوۀ

قضاییه از جمله نظریه شماره ۷/۱۴۰۲/۱۶۹ مورخ ۱۴۰۲/۰۳/۰۹ و نظریه شماره ۱۵۶۵/۷ مورخ ۱۳۸۲/۰۲/۳۰ تصریح شده است که در فرض عدم تعیین نوع سکه بهار آزادی (اعم از طرح قدیم یا جدید)، زوج مخیر است هر یک از انواع آن را که در بازار موجود و متعارف است، به عنوان مهر پرداخت نماید و الزام او به پرداخت نوع گران تر فاقد وجه قانونی و شرعی خواهد بود. همین مبنا در نشست های قضایی دادگستری نیز تأیید شده است، از جمله در نشست مورخ ۱۳۸۲/۰۱/۱۰ کمیسیون نشست های قضایی دادگستری بجنورد که صراحتاً اختیار انتخاب نوع سکه را در فرض اجمال به زوج داده است.

۴-۳. معیار مصالحه

در مواردی که انصراف عرفی برای تعیین مصداق مهریه ناکارآمد است، معیار «مصالحه» به عنوان راهکار چهارم مطرح می شود. بر اساس این معیار، که مورد تأیید برخی فقهای معاصر قرار گرفته، زوجین موظف اند از طریق توافق بر یکی از مصداق متعارف مهریه در عرف، به تعیین آن پردازند (خمنی (ره)، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۱۸۱؛ سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۹۰). مقصود از مصالحه در این مقام، توافق دو طرف بر یکی از گزینه های ممکن و متعارف است، به گونه ای که هر دو رضایت دهند و اختلاف پایان یابد. این توافق نه از باب گذشت یک طرفه، بلکه به مثابه راهی برای تثبیت حق در شرایط اجمال و نزاع است.

در چنین مواردی، مصالحه به عنوان نوعی ابزار حل اختلاف عمل می کند که گاه دادگاه نیز طرفین را به آن ملزم می سازد. این الزام نه به معنای اجبار بر صلح اختیاری، بلکه اقدامی برای رفع کشمکش و جلوگیری از ادامه نزاع است؛ چیزی که در فقه از آن به «صلح اجباری» تعبیر می شود (میرزای قمی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۰۹). این نوع مصالحه، در واقع راهی برای تعیین حق در مقام اجمال است، نه صرف گذشت از آن.

۵-۳. معیار تناسب با شئون زوجه

در فقه امامیه، یکی از معیارهای معتبر برای تعیین مصداق ملک در فرض اجمال و فقدان انصراف عرفی، تناسب آن با شئون زوجه است. این معیار، که در

نظرات برخی مراجع معاصر مورد تأکید قرار گرفته است، ناظر به آن است که دامنه قابل قبول قیمت یا کیفیت ملک باید در چارچوب وضعیت اجتماعی و شأن عرفی زن تعریف شود. بدین معنا، هرگاه دامنه‌ای از قیمت‌ها یا کیفیت‌ها در عرف برای یک مال وجود داشته باشد، زوج موظف است حداقل مصداقی را که با شأن عرفی زوجه سازگار است، جهت ایفای تعهد خویش انتخاب و تأدیه نماید (شیری زنجانی، گنجینه استفتانات، سؤال ۸۰۶۸).

این رویکرد، برخاسته از تحلیل دقیق رابطه میان موضوع و حکم در فقه امامیه است؛ زیرا موضوع تعهد زوج نسبت به مهر، یک واقعیت اجتماعی مشخص و متناسب با موقعیت زوجه در عرف است و نمی‌توان آن را به صورت کلی و مجرد در نظر گرفت. لذا معیار «تناسب با شئون» نه به عنوان یک قاعده استثنایی، بلکه به عنوان مقتضای ذات تعهد مهریه و تحلیل موضوع آن تلقی می‌شود.

در تحلیل فقهی این معیار، این دسته از فقیهان بیان می‌دارند که در فرض اطلاق عنوان ملک باید آن را مقید به متعارف مناسب با وضع زوجه دانست؛ به گونه‌ای که افراط و تفریط در تعیین مصداق منتفی باشد. مراد از رعایت عدالت در تعیین مهر، پرهیز از تعیین مصداقی است که کمتر یا بیشتر از حد شأن اجتماعی زوجه باشد (شیری زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۲۲، ص ۶۸۹۵).

همچنین، این معیار با اصول کلی فقهی همچون منع حرج، اصل عدالت، قاعده «المعروف عرفاً کالمشروط شرطاً» و ضرورت رعایت تناسب تعهدات با شخصیت حقوقی متعهدله، همسویی تام دارد. از این رو، تعیین مصداق ملک در مهریه بر اساس شئون زوجه نه صرفاً توصیه‌ای اخلاقی، بلکه یک معیار حقوقی قابل اعمال در فرآیند داوری و قضا تلقی می‌شود و قابلیت الزام‌آوری دارد.

نتیجه‌گیری

تحلیل فقهی و حقوقی مسئله مهریه مبهم در نظام حقوقی ایران، تمایز میان ابهام مطلق و نسبی را به عنوان محور اصلی تعیین صحت یا بطلان مهریه برجسته می‌سازد. ماده ۱۱۰۰ قانون مدنی، که بطلان مهریه مجهول را مقرر می‌دارد، بر اساس

دیدگاه مشهور فقهای امامیه و رویه غالب قضایی، به ابهام تام محدود می‌شود، یعنی حالتی که هیچ‌گونه امکان تعیین مصداق مهریه، حتی با ارجاع به عرف یا قرائن، وجود ندارد. در مقابل، ابهام نسبی، که با ابزارهایی نظیر عرف، توافق طرفین یا شأن زوج قابل رفع است، مانع صحت مهریه تلقی نمی‌گردد. این پژوهش، با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و استناد به منابع فقهی، حقوقی و رویه قضایی، مجموعه‌ای از معیارهای منسجم را برای رفع ابهام نسبی مهریه تبیین می‌کند که ریشه در فتاوی فقهای معاصر، اصول حقوقی و رویه‌های قضایی دارد.

معیار انصراف عرفی، به عنوان راهکار اولیه، با تکیه بر قرائن اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نظیر وضعیت مالی زوج و شأن زوج، مصداق متعارف مهریه را تعیین می‌کند. این رویکرد، که با ماده ۲۱۶ قانون مدنی همخوانی دارد، در فتاوی فقهای معاصر و آرای قضایی، مانند تعیین «سکه تمام بهار آزادی» برای مهریه «سکه طلا»، مورد تأیید قرار گرفته است. در مواردی که عرف ناتوان از تعیین مصداق مشخص باشد، معیار تعیین سطح متوسط، مبتنی بر روایات فقهی، مصداقی متعادل و عادلانه را پیشنهاد می‌دهد که از افراط و تفریط پرهیز کند. این معیار، با در نظر گرفتن میانگین قیمت‌های بازار یا وضعیت مالی زوج، در فقه امامیه و رویه قضایی، مانند پرونده‌های تعیین «۱۴ شاخه گل رز»، انعکاس یافته است.

در فرض فقدان انصراف عرفی یا سطح متوسط مشخص، تخییر زوج، بر اساس اصل اطلاق و قاعده تسلیط، به زوج اجازه می‌دهد از میان مصادیق متعارف، حتی در پایین‌ترین حد عرفی، انتخاب کند. این دیدگاه، که در نظریه‌های مشورتی قوه قضاییه نیز تأیید شده، با اصول فقهی سازگار است. مصالحه، به عنوان راهکاری برای حل اختلاف، زوجین را به توافق بر مصداقی متعارف ملزم می‌کند و در صورت عدم توافق، صلح قهری توسط دادگاه اعمال می‌شود. این معیار، که در فتاوی فقها ریشه دارد، به پیشگیری از نزاع و تحقق عدالت کمک می‌کند. نهایتاً، تناسب با شأن زوج، با تأکید بر جایگاه اجتماعی و فرهنگی زوج، مصداقی متناسب را الزام می‌آورد و با اصول فقهی مانند منع حرج و قاعده «المعروف عرفاً کالمشروط شرطاً» همخوانی دارد.

رویه قضایی ایران، با تأیید صحت مهریه‌های مبهم نسبی در پرونده‌هایی مانند تعیین «یک باب خانه» یا «۱۴ شاخه گل»، این معیارها را به طور عملی پیاده‌سازی کرده و ماده ۱۱۰۰ را به ابهام تام محدود می‌سازد. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد که محاکم، با تکیه بر این معیارهای فقهی و حقوقی، از بطلان غیرضروری مهریه جلوگیری کرده و با بهره‌گیری از عرف، شأن زوجه و توافق طرفین، مصادیق مهریه را تعیین کنند. این رویکرد، ضمن حفظ حقوق زوجه، انعطاف‌پذیری نظام حقوقی را در پاسخ به نیازهای اجتماعی تقویت کرده و در حل اختلافات حقوقی راهگشا است.

فهرست منابع

۱. آقایی بجستانی، مریم؛ روحانی مقدم، محمد. (۱۳۹۶ش). تأملی در مهریه غری با رویکردی به شرط عندالاستطاعة. (۲۱۱۳)، ص ۳۲۱-۳۳۹. <https://doi.org/10.22059/jorr.2017.218374.1007485>
۲. ابن براج، عبدالعزیز. (۱۴۰۶ق). المذهب. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. ارژنگ، اردوان؛ علی‌زاده، فاطمه. (۱۳۹۸ش). علم به مهریه؛ یک قید و چندین چالش. فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۲۶(۹۹)، ص ۷۷-۱۰۰. <https://doi.org/10.22081/jf.2019.68444>
۴. اراکی، محمدعلی. (۱۴۱۹ق). کتاب النکاح. قم: نورنگار.
۵. امامی، سید حسن. (۱۳۸۶ش). حقوق مدنی. تهران: اسلامیة.
۶. بحرانی آل‌عصفور، یوسف بن احمد. (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۷. بهجت، محمدتقی. (۱۴۲۶ق). جامع المسائل. قم: دفتر معظم‌له.
۸. تبریزی، جواد. (۱۴۲۶ق). منهاج الصالحین. قم: مجمع الإمام المهدی (عج).
۹. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۹۱ش). مبسوط در ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه نشر آل‌البیت (ع).
۱۱. حکیم، سید محسن. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۱۲. خوانساری، سید احمد. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. قم: اسماعیلیان.
۱۳. خمینی، سید روح‌الله (امام خمینی). (۱۴۲۲ق). استفتاات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۴. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. قم: مدینه العلم.
۱۵. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳ش). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
۱۶. سبحانی، جعفر. (۱۴۱۶ق). نظام النکاح فی الشریعة الإسلامية الغراء. قم: بی‌نا.
۱۷. سبزواری، سید عبدالأعلى. (بی‌تا). جامع الأحکام الشریعة. قم: مؤسسه المنار.

۱۸. سیستانی، سید علی. (۱۴۱۷ق). منهاج الصالحین. قم: دفتر معظم له.
۱۹. شبیری زنجانی، سید موسی. (۱۴۱۹ق). کتاب نکاح. قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز.
۲۰. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
۲۱. شهیدی، مهدی. (۱۳۷۷ش). تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: حقوقدان.
۲۲. طاهری، حبیب الله. (۱۴۱۸ق). حقوق مدنی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن (شیخ طوسی). (۱۴۰۰ق). النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى. بيروت: دار الكتاب العربي.
۲۴. صافی گلپایگانی، لطف الله. (۱۴۱۶ق). هداية العباد. قم: دار القرآن الكريم.
۲۵. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۶. عمید، حسن. (۱۳۶۹ش). فرهنگ فارسی عمید. تهران: امیرکبیر.
۲۷. فاضل مقداد، مقداد بن عبد الله. (۱۴۰۴ق). التنقيح الرائع لمختصر الشرائع. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۸. فاضل لنکرانی، محمد. (۱۴۲۵ق). جامع المسائل. قم: امیر قلم.
۲۹. فاضل هندی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). كشف اللثام والإبهام عن قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۰. فخرالمحققین، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد. قم: اسماعیلیان.
۳۱. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۳ش). حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۳۲. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۳ش). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی. تهران: میزان.
۳۳. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۴ش). حقوق خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۳۴. کاشف الغطاء، احمد بن علی. (۱۴۲۳ق). سفينة النجاة و مشكاة الهدى و مصباح السعادات. نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.
۳۵. کرکی، علی بن حسین (محقق کرکی). (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد في شرح القواعد. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۳۶. کیدری، محمد بن حسین. (۱۴۱۶ق). إصباح الشيعة بمصباح الشريعة. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۳۷. گلپایگانی، سید محمدرضا. (۱۴۰۹ق). مجمع المسائل. قم: دار القرآن الكريم.
۳۸. لطفی، عبدالرضا؛ الهامی، ابوالقاسم؛ پوراسکندری، زینب. (۱۴۰۳ش). جریان قاعده نفی غرر در مهریه عقد دائم از منظر فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران. فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۲۵۷، (۲)، ص ۲۶۳-۲۷۹. <https://doi.org/10.22059/jzfil.2024.376495.669682>
۳۹. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۸۷ش). بررسی فقهی حقوق خانواده (نکاح و انحلال آن). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۴۰. محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام في مسائل الحلال والحرام. قم: اسماعیلیان.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۴ق). کتاب النکاح. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).

تحليل فقهي و حقوقی صحت سنجی مهریه مبهم و راهکارهای رفع ابهام آن با تأکید بر رویه قضایی/مهریار... ۳۶۷

۴۲. مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۱ق). الفقه علی المذاهب الخمسة. بیروت: دار التیار الجدید - دار الجواد.
۴۳. نجفی، محمدحسن (صاحب جواهر). (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۴. مرکز تحقیقات فقهی و حقوقی قوه قضاییه. (بی تا). گنجینه استفتائات قضایی [نرم افزار]. قم.

References

1. Aghaei Bejestani, Maryam, & Rouhani Moghadam, Mohammad. (2017). A reflection on *gharar*-based dowry with an approach to the conditional-on-ability clause. *Journal of Research in Religious Jurisprudence*, 13(2), 321–339.
2. <https://doi.org/10.22059/jorr.2017.218374.1007485> [In Persian]
3. Allamah Hilli, Hasan bin Yusuf. (1992). *Qawā'id al-Aḥkām*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
4. Amid, Hassan. (1990). *Farhang-e Fārsī-ye 'Amīd* [Amid Persian Dictionary]. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
5. Araki, Mohammad Ali. (1998). *Kitāb al-Nikāḥ*. Qom: Noor Negar. [In Arabic]
6. Arzhang, Ardeshir, & Alizadeh, Fatemeh. (2019). Knowledge of dowry: One concept and multiple challenges. *Fiqh va Mabānī-ye Huqūq-e Eslāmī*, 26(99), 77–100. <https://doi.org/10.22081/jf.2019.68444> [In Persian]
7. Bahrani Al Asfourī, Yusuf bin Ahmad. (1984). *Al-Ḥadā'iq al-Nādirah fī Aḥkām al-Ṭīrah al-Ṭāhīrah*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
8. Bahjat, Mohammad Taqi. (2005). *Jāmi' al-Masā'il*. Qom: Daftar-e Mo'azzamleh. [In Persian]
9. Dehkhoda, Ali Akbar. (1994). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
10. Emami, Seyed Hassan. (2007). *Civil Law*. Tehran: Eslamiyeh. [In Persian]
11. Fadel Hindi, Mohammad bin Hasan. (1995). *Kashf al-Lithām wa al-Ibhām 'an Qawā'id al-Aḥkām*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
12. Fadel Muqaddad, Miqdad bin Abdullah. (1983). *Al-Tanqīḥ al-Rā'i li-Mukhtaṣar al-Sharā'i*. Qom: Ketabkhaneh-ye Ayatollah Mar'ashi Najafi. [In Arabic]
13. Fakhr al-Muḥaqqiqin, Mohammad bin Hasan. (1967). *Idāḥ al-Fawā'id fī Sharḥ Mushkilāt al-Qawā'id*. Qom: Esma'ilian. [In Arabic]
14. Fazel Lankarani, Mohammad. (2004). *Jāmi' al-Masā'il*. Qom: Amir Qalam. [In Arabic]
15. Golpayegani, Seyed Mohammad Reza. (1988). *Majma' al-Masā'il*. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Persian]
16. Hakim, Seyed Mohsen. (1989). *Minhāj al-Ṣāliḥīn*. Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbu'at. [In Arabic]
17. Hurr Ameli, Mohammad bin Hasan. (1988). *Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Mu'assasat Nashr Al al-Bayt ('alayhim al-salam). [In Arabic]
18. Ibn Barraaj, Abd al-Aziz. (1985). *Al-Muḥadhdhab*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
19. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar. (2012). *Mabsūṭ dar Termīnolozhī-ye Huqūq* [Comprehensive Legal Terminology]. Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
20. Judiciary Research Center for Jurisprudence and Law. (n.d.). *Ganjīneh-ye Esteftā'āt-e Qadā'i* [Treasury of Judicial Inquiries] [Software]. Qom. [In Persian]
21. Karaki, Ali bin Hossein (Muḥaqqiq Karaki). (1993). *Jāmi' al-Maqāsid fī Sharḥ al-Qawā'id*. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt ('alayhim al-salam). [In Arabic]
22. Kashif al-Ghita, Ahmad bin Ali. (2002). *Safīnat al-Najāh wa Mishkāṭ al-Hudā wa Miṣbāḥ al-Sa'ādāt*. Najaf: Mu'assasat Kashif al-Ghita. [In Arabic]
23. Katouzian, Nasser. (2004). *Civil Law: General Rules of Contracts*. Tehran:

- Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
24. Katouzian, Nasser. (2004). *Qānūn-e Madanī dar Naẓm-e Huqūq-e Konūnī* [The Civil Code in the Current Legal Order]. Tehran: Mizan Publishing. [In Persian]
  25. Katouzian, Nasser. (2015). *Family Law*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
  26. Keydari, Mohammad bin Hossein. (1995). *Iṣbāḥ al-Shī'ah bi-Miṣbāḥ al-Sharī'ah*. Qom: Mu'assasat al-Imam al-Sadiq ('alayhi al-salam). [In Arabic]
  27. Khansari, Seyed Ahmad bin Yusuf. (1984). *Jāmi' al-Madārik fī Sharḥ al-Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Qom: Esma'ilian. [In Arabic]
  28. Khoei, Seyed Abolqasem. (1989). *Minhāj al-Ṣāliḥīn*. Qom: Madinat al-'Ilm. [In Arabic]
  29. Khomeini, Seyed Ruhollah (Imam Khomeini). (2001). *Esteftā'āt*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Persian]
  30. Lotfi, Abdolreza, Elhami, Abolghasem, & Pour Askandari, Zeinab. (2024). The application of the principle of negating *gharar* in permanent marriage dowry from the perspective of Imami jurisprudence and Iranian positive law. *Fiqh va Mabānī-ye Huqūq-e Eslāmī*, 57(2), 263–279. <https://doi.org/10.22059/jjfil.2024.376495.669682> [In Persian]
  31. Makarem Shirazi, Nasser. (2003). *Kitāb al-Nikāḥ*. Qom: Madrasat al-Imam Ali bin Abi Talib ('alayhi al-salam). [In Arabic]
  32. Mohaghegh Damad, Seyed Mostafa. (2008). *Barrasī-ye Feqhī-ye Huqūq-e Khānevādeh (Nikāḥ wa Inḥilāl-e Ān)* [Jurisprudential Study of Family Law (Marriage and Its Dissolution)]. Tehran: Markaz-e Nashr-e 'Olum-e Eslami. [In Persian]
  33. Mughniyeh, Mohammad Javad. (2000). *Al-Fiqh 'alā al-Madhāhib al-Khamsah*. Beirut: Dar al-Tayyar al-Jadid - Dar al-Jawad. [In Arabic]
  34. Muhaqqiq Helli, Ja'far bin Hasan. (1987). *Sharā'i' al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Qom: Esma'ilian. [In Arabic]
  35. Najafi (Sahib al-Jawahir), Mohammad Hassan. (1984). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
  36. Safi Golpayegani, Lotfollah. (1995). *Hidāyat al-'Ibād*. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Arabic]
  37. Sabzevari, Seyed Abd al-A'la. (n.d.). *Jāmi' al-Aḥkām al-Shar'īyah*. Qom: Mu'assasat al-Manar. [In Arabic]
  38. Shahid al-Thani, Zayn al-Din bin Ali. (1992). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām*. Qom: Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyyah. [In Arabic]
  39. Shahidi, Mehdi. (1998). *Tashkīl-e Qarārdād-hā va Ta'ahhudāt* [Formation of Contracts and Obligations]. Tehran: Hoquqdan. [In Persian]
  40. Shobeiri Zanjani, Seyed Mousa. (1998). *Kitāb al-Nikāḥ*. Qom: Mu'assasah-ye Pajūhishī-ye Ray Pardaz. [In Persian]
  41. Sistani, Seyed Ali. (1996). *Minhāj al-Ṣāliḥīn*. Qom: Daftar-e Mo'azzam-leh. [In Arabic]
  42. Sobhani, Ja'far. (1995). *Nizām al-Nikāḥ fī al-Sharī'ah al-Islāmīyah al-Gharrā'*. Qom: n.p. [In Arabic]
  43. Taheri, Habibollah. (1997). *Civil Law*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Persian]
  44. Tabrizi, Javad. (2005). *Minhāj al-Ṣāliḥīn*. Qom: Majma' al-Imam al-Mahdi ('aj). [In Arabic]
  45. Tusi, Mohammad bin Hasan (Shaykh Tusi). (1979). *Al-Nihāyah fī Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatāwā*. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]